

ՀՏԴ 94(677:479.243)

Պատմություն
Մելանյա Բալայան
Պ.գ.թ., դոցենտ, "Արցախի պետական
պատմաերկրագիտական թանգարան" ՊՈԱԿ-ի տնօրեն

ՇՈՒՇԻՆ ՈՐՊԵՍ ԳՈՐԳԱԳՈՐԾՄԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ ԵՎ ՆՐԱ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի գործվածքի հավաքածուի մեջ յուրօրինակ տեղ ունեն հատկապես Շուշիում գործված գորգերն ու կարպետները: Յուրօրինակ այդ արժեքները իրենց գեղարվեստական, որակական ու տեխնիկական կատարումներով այսօր նոր հնարավորություն են ընձեռում՝ առավել ամբողջական իմաստով ներկայացնելու Շուշիում, ինչպես նաև Արցախում գորգագործական արվեստի առանձնահատկություններն ու ընդհանրությունները:

Բանալի բառեր՝ Շուշի, գորգագործություն, կարպետ, Ղարաբաղ, զարդանախշ, արվեստ, եվրոպական, Արցախ, թանգարան

Балаян Меланя Историко-краеведческий музей Арцаха ШУШИ КАК ЦЕНТР КОВРОДЕЛИЯ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ

В текстильной коллекции государственного историко-краеведческого музея Арцаха особое место занимают ковры и ковры, сотканные в Шуши. Эти своеобразные ценности своими художественными, качественными и техническими свойствами сегодня представляют нам новые возможности - более полно представить особенности и общности ковроткацкого искусства как в Шуши, так и во всем Арцахе.

Ключевые слова: Шуши, ковер, ковроткачество, ковры, Карабах, узор, искусство, европейский, Арцах, музей.

Dr. Melanya Balayan,
Associate Professor
Artsakh State Museum of History
and Country Study, SNCO

SHUSHI AS A CARPET WEAVING CENTER AND ITS PECULIARITIES

Textile collection of Artsakh State Museum of History and Country Study has a special place for the rugs and carpets weaved in Shushi. The above-mentioned unique values, together with their artistic, qualitative and technical ways, give a new opportunity to present completely the peculiarities and generalities of Shushi as well as Artsakh rug weaving art.

Key words: Shushi, rug, carpet weaving, carpet, Karabakh, pattern, art, European, Artsakh, museum

Հայ ժողովրդի կիրառական արվեստի ամենաբնորոշ և սիրված ու տարածված ճյուղերից էր գորգագործությունը, որի նշանավոր կենտրոններից էր Շուշին: Աղբյուրները վկայում են, որ հատկապես Շուշիում բավական զարգացած էր գորգագործությունը: 1891թ. Թիֆլիսում հրատարակված "СМОМПК"-ը փաստում է, որ "սնայնագործական բոլոր զբաղմունքներից, որոնք գոյություն ունեին Շուշիում, առաջին տեղն է գրավում գորգագործությունը: Այս արհեստը պայմանավորված էր տեղական բրդի միջոցով գորգերի և կարպետների հյուսմամբ: Գորգագործության ծավալներով Շուշին էր պատկանում առաջին տեղն ամբողջ Կովկասում: Գորգագործությամբ էին զբաղվում նաև Ջեբրայիլի և Չանգեզուրի գավառներում, սակայն այս գործվածքներն իրենց որակով զիջում էին Շուշիի գործվածքներին, դա է պատճառը, որ վերջիններս առավել թանկ էին գնահատվում, չնայած որ ներկերն այնքան էլ կայուն չէին: Չանգեզուրի գորգերը 2*1/4/1*1/4 խանական արշին Շուշիում վաճառվում էր 7-8 ուրբլ., այն դեպքում, երբ Շուշիինը

վաճառվում էր 15 ռուբլով: Շուշիի կապը գավառների հետ սահմանափակվում էր բրդի, ինչպես նաև այն գործվածքների գնմամբ, որոնք Շուշին չէր արտադրում՝ դրանք մաֆրաշներ էին, խուրջիններ, չուվալներ և այլն /Ջեբբայիլի գավառից/¹: Հատկանշական է, որ բրդի արժեքը Շուշիում նույնպես ավելի բարձր էր (4ռ.), քան Ղարաբաղի մյուս բնակավայրերում (2-3ռ.)²:

Շուշիում նույնիսկ բացվել էր հատուկ դպրոց՝ գորգագործական արհեստը բարձր մակարդակով ուսուցանելու նպատակով: Երվանդ Լալայանը գրում է, որ Շուշիում՝ «թէն առանձին գործարաններ չկան, բայց շատ տներում գործում են գորգ, կապերտ, ձիու չուլ և այլն»³: Ազգագրագետի վկայությամբ բուրդ գոռո, թել մանող և կարպետագործ կնոջ օրավարձը 19-րդ դարի վերջերին կազմում էր 10-20 կոպեկ⁴:

Շուշիում գորգագործությունը առաջին հերթին ուղղված էր ներքին պահանջմունքների բավարարմանը, բայց և միաժամանակ դրանց նկատմամբ գոյություն ունեցած արտաքին մեծ պահանջարկն իր հերթին նպաստեց գորգագործության ծավալների աննախադեպ աճին: Այսպես, նույն աղբյուրը միաժամանակ վկայում է, որ «Շուշիի գորգերը մեծ սպառում էին գտնում գլխավորապես Անդրկովկասում, սակայն թաթար առևտրականներից մեկը 19-րդ դարի 90-ական թթ. սկսեց մեծ ծավալներով այն արտահանել Կոստանդնուպոլիս: Շուշիի գորգերը սպառում էին գտնում նաև Պյատիգորսկում և Պետերբուրգում: Գորգագործությանը ծանոթ անձանց խոսքերով Շուշիում տարեկան արտադրում էին 200.000 ռուբլ արժողություն ունեցող գորգեր»⁵: Որոշ աղբյուրների հավաստմամբ Շուշիի գորգերը մեծ պահանջարկ էին վայելում նաև Եվրոպական երկրներում, մասնավորապես Ֆրանսիայում, որտեղից անգամ կոնկրետ պատվերներ էին ստացվում: Որոշ տեղեկությունների համաձայն Շուշիում տարեկան արտադրում էին 200,000 ռուբլի արժողության գորգեր:

«1879-1890 թթ. օտարերկրացիների մեծ հոսք սկսվեց դեպի Շուշի քաղաք, Շուշիի, Ջեբբայիլի և Զանգեզուրի գավառներ: Օտարերկրացիները սկսեցին գնել բացառապես հին գորգեր՝ բավականին թանկ գին վճարելով դրա համար և տեղափոխել դրանք արտասահման: Հին գորգերի վաճառքին զուգահեռ սկսեցին աճել գորգագործների թիվը և գորգերի գները: Այս ամենի հետևանքով գորգերի որակը սկսեց վատանալ: Սկսեցին օգտագործել ալիգարին, գորգի բրդյա հիմքի փոխարեն սկսեցին հյուսել նաև բամբակյա հիմքի վրա և հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնում էին գորգի արտաքին տեսքին: 7*2 խալին արժեք 100-120 ռուբլ»⁶:

Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ այն ժամանակների համար դա միանգամայն բարձր գին էր, թեկուզ և եթե համեմատենք գորգագործների օրավարձի հետ, որ կազմում էր 10-20 կոպեկ:

Ընդհանրապես, Շուշիում գործված գորգերը իրենց խտությամբ չէին տարբերվում Ղարաբաղի մյուս բնակավայրերի գորգերից, որոնց միջին խտությունը կազմում էր 35-37:

Գորգագործությունը, որպես ազգային արմատները մատնանշող արվեստի բնագավառ, մեծապես տուժեց նաև նոր և նորագույն ժամանակներում մեր հարևանների կողմից նպատակային թալանի ու «յուրացումների» արդյունքում:

1921թ. Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցվելուց հետո Արցախում սկսվել է հայաթափման լայնածավալ ծրագրի իրականացում: Բսկ ակնհայտ փաստ է, որ այն ուղեկցվել է նաև մշակութային թալանով ու ջարդով, մի իրողություն, որի սկիզբը դրվել էր դեռևս 1905-6 և 1918-20թթ. Ղարաբաղում և մասնավորաբար նաև Շուշիում տեղի ունեցած հայերի ջարդերով: Իրականացված թալանի շրջանակներում կարևոր տեղ ունեին նաև արցախյան ձեռագործ գորգերը: Սույնը վկայող փաստարկները բազմաթիվ են: Այսպես, Խաչենցի 1928թ. «Ղարաբաղի դրությունը» ակնարկում գրել է. «Ադրամում նստած թուրք հայտնի կոմունիստ Մ.Թ. բեկը այն անձնավորությունն է, որ Ղարաբաղի կռիվներին Սուլթանովի աջ թևն էր, որի տան պատից այժմ իսկ կախված են մի շարք գորգեր և այլ զարդեր, որը անձամբ թալանել է Շուշում կոտորածի ժամանակ: Երբ պատահաբար տեսա այդ գորգերը, որոնց վրա հայերեն տառերով գրված էր «Շուշի» անունը, նա կարմրեց»⁷:

¹ СМОМПК, Тифлис, 1891 вып.11-й, с. 7.

² Նույն տեղում, էջ 36:

³ Եր.Լալայան, Վարանդա, Ազգագրական հանդես, Բ գիրք, Թիֆլիս, 1897, էջ 96:

⁴ СМОМПК, Тифлис, 1891 вып.11-й, с. 36.

⁵ Նույն տեղում, էջ 37-39:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Խաչենցի, Ղարաբաղի դրությունը, Դրոշակ, 1928, հմ. 12, էջ 334:

Խորհրդային ողջ ժամանակահատվածում Ադրբեջանը մեծագույն ջանասիրությամբ աշխատանքներ իրականացրեց “Ղարաբաղյան” խմբին պատկանող գորգերը որպես “ադրբեջանական” ներկայացնելու, մի երևույթ, որ նույն կերպ շարունակվում է նաև ներկա ժամանակներում: Միանգամայն հայտնի փաստ է, որ հայկական գորգերն անգամ ներկա ժամանակներում հայտնվում են աշխարհի տարբեր երկրների համապատասխան վաճառավայրերում՝ ներկայացվելով “թուրքական”, “ադրբեջանական” և կամ առավել ընդհանրական “կովկասյան” պիտակներով: Օրինակները բազմաթիվ են:

Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի գործվածքի հավաքածուի մեջ յուրօրինակ տեղ ունեն մասնավորապես Շուշիում գործված գորգերն ու կարպետները: Հիշատակության արժանի է բոլորովին վերջերս ձեռք բերված “Սումախ” - կոչված կարպետը, մեկ այլ ձեռագործ կարպետ, որոնք ամբողջապես բովանդակում են մեր ժողովրդի կենսագրությունը փաստող վերոշարադրյալ պատմությունը:

Ազգային այդ արժեքների մի մասը պահպանվում էր արմատներով շուշեցի Ժանետտա Իշխանի Դովլաթյանի մոտ: Լինելով ազնվական ծագում ունեցող ընտանիքի ժառանգ, նա երկար տարիներ խնամքով ու խորը հավատքով է պահպանել “Սումախը”, հետաքրքիր զարդանախշերով ձեռագործ կարպետը, մետաքսահյուս թիկնոցը: Ժ.Իշխանյանը բավական ուշագրավ փաստեր է պատմել իր ծնողներին բաժին հասած կենսագրության ու վերոնշյալ արժեքների վերաբերյալ: Ջարդերի հետևանքով նրա ծնողները հեռացել են Աստրախան, որտեղից էլ տեղափոխվել են Բաքու: Այս տեղափոխությունների ժամանակ նրանք իրենց հետ տարել են նաև ընտանեկան ժառանգություն հանդիսացող 2 գորգեր, “սումախ” կարպետը և այլ նմանատիպ իրեր: Ժանետտա Դովլաթյանին մայրը պատմել է նաև, թե ինչպես Բաքվում 1950-ական թթ., երբ պատշգամբին փռել էր գորգերից մեկը, հայտնվել են թուրքեր ու համոզել, որ գորգը ժամանակավորապես տրամադրի իրենց՝ զարդանախշը կրկնօրինակելու՝ և վերադարձնելու պայմանով, դրա համար վճարելով նաև 300ռ. գումար: Սակայն գորգը այդպես էլ չի վերադարձվել: Իսկ մնացած մասունքները, որ երկար տարիներ խնամքով պահպանել է Ժանետտա Դովլաթյանը, վերջերս տրամադրել է Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանին:

Գորգագետ Ա.Պողոսյանի մեկնաբանությամբ “Սումախ - «Օղաճիտ» տեխնիկայով գործված կարպետների ընդհանրացված անվանում է /բացի վիշապակարպետներից/: Առավել հայտնի են երկրաչափական ու բուսական խոշոր հորինվածքներով գեղագարդվածները: Այս տիպում ենք ընդգրկում նաև «Գուհար» տիպի գորգերին բնորոշ, օղաճիտ եղանակով արված վիշապապատկերների ոճավորումներով գեղագարդված կարպետները: Տարածված է Գարդմանի, Արցախի, Վասպուրականի արևելյան գավառների, Ղարադաղի, Պարսկահայքի, Շիրվանի և Դերբենտի կարպետագործական կենտրոններում¹: Սույն բնութագրությունը տիպական է և միանգամայն բնորոշող նաև տվյալ կարպետի համար /նկ.1. 2/: Բայց այն ունի նաև որոշակի առանձնահատկություններ: Կարպետի վրա առկա են 4 վարդյակներ, որոնց շուրջը տարածվում են երեք եզրագոտիները: Վարդյակների բնորոշ ու կարևոր առանձնահատկություններից մեկը կենտրոնական խաչանախշերն են և դեպի այդ խաչանախշերը ձգվող ութ, համեմատաբար փոքր, խաչերը, ինչպես նաև նույն խաչերի ուղղությամբ բազմաթիվ սլաքաձև նշանները, որոնք կարծես կողմնորոշող դերակատարություն ունեն: Նշված վարդյակները շրջապատված են թվով տասը համեմատաբար փոքր կապույտ գույնի վարդյակներով, որոնցից յուրաքանչյուրը խաչաձև բաժանված է չորս մասերի և S-ձև նշաններն են սպիտակ գույնով: Ամբողջական կարմիր դաշտի վրա եզրագոտու երկու ուղղահայաց մասերով գուգահեռաբար ութական մոմակալ հիշեցնող զարդանախշեր են: Կարպետը ամբողջությամբ պատրաստված է տեխնիկական առումով բարձր մակարդակով, ինչը ևս մատնանշում է “սումախ” տիպի կարպետների Արցախում ընդունված և տարածված լինելու մասին: Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանում պահպանվում է 18-րդ դարի վերջերին վերագրվող “Սումախ” տիպին պատկանող մեկ այլ կարպետ: Այն թեկուզև բավականին հնամաշ վիճակում է, այնուհանդերձ պահպանված զարդանախշերն ու բնական բարձրորակ գույները վկայում են կարպետի տեխնիկական մակարդակի ու յուրահատկությունների մասին: Այն նույնպես գործված է Շուշիում:

¹ Աշխունջ Պողոսյան, Հայոց կարպետագործության մշակույթը. Երևան, 2003 թ.:

Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի ձեռագործության հավաքածուի մեջ կան յուրատեսակ հետաքրքրություն ունեցող այլ գորգեր և կարպետներ, որոնք գործված են Շուշիում և միանգամայն տարբերվում են թե իրենց տեխնիկական կատարումներով և թե զարդանախշերով: Դրանցից պարզապես հարկ է հիշատակել 1895 թվագրությամբ պատկերագորգը, որ ի դեպ, բավական հազվագյուտ հանդիպող հայկական գորգերի շարքին է դասվում: Գորգի կենտրոնական մասում առկա են նաև հայերեն Ա և Ն մեծատառերը: Վառ կարմիր դաշտով գորգի երկու հատվածներում զուգահեռաբար պատկերված են երիտասարդ աղջիկ ու տղա, որոնց շուրջը բացված վարդեր են: Հատկանշական է եվրոպական ոճի հագուստի պատկերումը: Տվյալներ կան, որ այդ կարգի գորգերը հիմնականում Ֆրանսիայի տարբեր քաղաքներից կատարված պատվերներ են եղել: Հենց այս իրողությունն էլ բնորոշում է Շուշիի գորգարվեստի ամենակարևոր առանձնահատկություններից մեկը:

Անշուշտ, Շուշիում ապրող թուրքերը նույնպես զբաղվել են գորգագործությամբ: Սակայն նրանց գործած գորգերը միանգամայն տարբերվում էին թե իրենց զարդանախշերով և թե դրանց գունային համադրությամբ ու երանգներով: Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ նրանք գորգագործական հաստոցները անվանում էին “շեյթան կարխանա”, այսինքն սատանայի արհեստանոց¹:

Այսպիսով, Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի գործվածքի հավաքածուի մեջ յուրօրինակ տեղ ունեն հատկապես Շուշիում գործված գորգերն ու կարպետները, որոնք իրենց գեղարվեստական, որակական ու տեխնիկական կատարումներով նոր հնարավորություն են ընձեռում՝ առավել ամբողջական իմաստով ներկայացնելու ինչպես Շուշիում, այնպես էլ ընդհանրապես Արցախում գորգագործական արվեստի ինչպես առանձնահատկությունները, այնպես էլ ընդհանրությունները:

¹ "СМОМПК, Тифлис, 1891 вып.11-й, с. 48.